

**6D011400 – «Тарих» мамандығы бойынша философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған Идрисова Гульжан Бердимбаевнаның
«Дәстүрлі қазақ қоғамын модернизациялау тарихы»
тақырыбындағы диссертациясына**

АҢДАТПА

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы: диссертациялық зерттеу жұмысында отаршылдық кезеңінде дәстүрлі қоғамның саяси-әлеуметтік және экономикалық институттарын модернизациялау процесінің қалай қабылдағаны қарастырылады. Дәстүрлі XVIII–XX ғ. бас кезіндегі қазақ дәстүрлі қоғамының тарихы талданады. Көшпелі қоғамға тән дәстүрлі қоғамның белгілері жүйеленіп, олардың мәдени-рухани, саяси-әлеуметтік қызметтері жіктеледі. Қазақ-ресей қарым-қатынастарындағы Ресей империясының ықпалы дәстүрлі қоғамды трансформациялау процесінің көрінісі ретінде қарастырылады. Отарлық биліктің тарапынан жүргізілген билік институттары, жер, саяси-әлеуметтік қатынастарын трансформациялаудың барысы және салдарлары талданады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі: дәстүрлі қазақ қоғамының тарихы отарлық және кеңестік кезеңдерінде евроцентристік көзқарас тұрғысында қарастырылды. Соған сәйкес мәселенің зерттелуі біржақты жүргізілді. Тәуелсіз қоғамымыздағы зерттеулерде мәселеге жаңа теориялық әдіснамалық тәсілдер қолданылғанымен, дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылымы және ондағы трансформациялық процестер толығымен ғылыми қалпына келтіріле қойған жоқ. Қазақ-Ресей қарым-қатынастарының тарихы қазіргі кезде жаңа методологиялық тәсілдермен талдауларға зәрулігімен айқындалады. Қазақ хандығы құрылуынан революцияға дейінгі кезеңдегі тарихи оқиғалар мен құбылыстарға қатысты осы кезге дейін жасалған тұжырымдар қазіргі методологиялық парадигмаға сай қайта қарауды қажет етеді. Зерттеудің өзектілігі Қазақ-Ресей қарым-қатынастарының тарихы қазіргі кезде жаңа методологиялық талдауларға зәрулігімен айқындалады деп есептейміз.

Сонымен бірге «Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптастырудың тұжырымдамасы», ҚР «Білім беру туралы» заңы, Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында белгіленген міндеттер зерттеуіміздің тарихи жадты жаңғыртуға бағытталған мемлекеттік бағдарламалармен үндесетіндігі тақырыптың өзектілігін айқындайды.

Тәуелсіздік кезеңі отандық тарих ғылымының дамуына кең мүмкіндік берді. Тәуелсіздікті баянды ету тарихи жадты жаңғыртып, ұлттық сананы көтеруді қажет етеді. Еліміздің тарихын жаңа көзқараспен қайта қарастырып, ұлттың рухани әлемін жаңғырту қазіргі кезде қоғамдық ғылымдарда тарихи сана қалыптастыруға бағытталған өзекті мәселеге айналды. Тарихты жаңа көзқараспен зерделеу – жаһандану жағдайында елдің мемлекеттік дербестігі мен ұлттық бірегейлікті сақтаудың бірден-бір тиімді жолына айналды.

Қазақстан Республикасының бірінші президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырларынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» деген тұжырымы тарихи жадты жаңғыртудағы басты ұстанымды білдіреді.

XVII ғасырдың II жартысы XX ғасырдың бас кезіндегі дәстүрлі қазақ қоғамын өркениеттілік тәсілмен қарастыру, осы кезең тарихын жаңа қырынан түсінуге мүмкіндік берді. Осы кезеңде қазақ даласындағы өзгерістер қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтыды.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейін екі бағытқа бөліп қарастырамыз. Бірінші бағыт – қазақ дәстүрлі қоғамын модернизациялау тарихын жекелеген қырлары бойынша қарастырған қоғамдық ғалымдардың іргелі зерттеулерді атаймыз. Олардың қатарында дәстүрлі қоғамды жалпы қарастырған Ғ.Есім, Қ.Ә. Әбішев, С.Б. Бөлекбаев, М.С., қазақ халқының менталитетіне қатысты Т.К. Бурбаев, А.Сейдімбек, М.Қозыбаев, К.Л.Есмағамбетов, Ә.Қ.Мұқтар, М.Н.Сдықов, З.Ж. Кенжалиев, Ө.И.Исеновтің зерттеу жұмысында қазақ қоғамындағы дәстүрлі билік құрылымдары қарастырылды.

Тақырыптың зерттелу деңгейінен келесі бағытын диссертациялық зерттеулер құрайды. Осы бағытта тәуелсіздік жылдары тақырыпқа қатысты жүргізілген бірқатар диссертациялық зерттеулерге тоқталайық. Кеңестік биліктің алғашқы жылдарындағы жүргізілген аграрлық реформалардың дәстүрлі шаруашылықты модернизациялаудағы ықпалы жайлы Г.Р. Дадабаеваның, дәстүрлі жеке қожалықтардың иелерін тап ретінде жоюдың тарихы мен салдарларын қарастырған Ф.Қозыбақованың, дәстүрлі шаруашылықты күйреткен кеңестік аграрлық саясатқа қарсы шаруалар көтерілістер жайлы Б.Жұмағұловтың, көшпелі шаруашылықтарды күштеп отырықшыландырудың салдарларын қарастырған Ж.Таңатарованың, Шығыс Қазақстандағы күштеп жүргізілген модернизация тарихын зерттегін М.Ескендіровтың, саяси-шаруашылық науқандарындағы саяси-идеялық насихаттың әдіс-тәсілдерін қарастырған Г.Нурбетованың, дәстүрлі мал шаруашылығының күйреуі мен оның салдарларын қарастырған К.Сантаеваның және т.б. диссертациялық зерттеулеріне талдау жасалды. Ол зерттеулерде дәстүрлі қазақ қоғамын модернизациялаудың жекелеген қырлары мен желілері тереңдей талданып, ғылыми тұжырымдар жасалған. Аталған зерттеулердің тұжырымдарын қуаттай отырып, біздің зерттеуімізде ондағы қарастырылған және көтерілген мәселелер қайталанбайтындығын атап айтамыз.

Біздің тақырыпқа біршама жақын зерттеулер қатарында Ж.О.Артықбаевтың зерттеуінде мәселе дәстүрлі қоғамның этноәлеуметтік құрылымын жүйелеуге баса мән беріледі. Дәстүрлі қоғамдағы батырлар институтына қатысты, батырлардың дәстүрлі қазақ қоғамындағы орны туралы Г.М.Дауытбекованың, Г.Қайрғалиеваның зерттеулері, билер институтына қатысты А.Оразбаеваның, дәстүрлі қазақ қоғамының рухани құндылықтары жайлы З.Майданәлидің еңбектерінде көрініс тапты.

Дәстүрлі қазақ қоғамының тарихы туралы оқу-әдістемелік құралдардың да жарық көргендігін атап айтуға болады. Айталық, елді басқару ісі, құқықтық мәдениет туралы И.Кенжалиевтің және басқа да ғалымдардың ізденістерінен көрінеді.

Зерттелу деңгейі көрсетіп отырғандай, дәстүрлі қоғамды модернизация теориясының тәсілдерімен отандық тарих ғылымында зерттелмегендігіне көз жеткіздік. Шетелдік ғалымдар соңғы жылдары қоғамдық құрылысты модернизация теориясымен қарастырудың тұжырымын қолдана бастады. Қарастырылған мәселелер бойынша біраз зерттеулер бар болғанымен тарих ғылымында бұл мәселеге көп көңіл бөлінбей келгеніне көзіміз жетті, сондықтан терең ғылыми зерттеулер қажет, бір жағынан алып қарағанда, тарихи әдебиеттерде бұл мәселенің әдіснамалық, теориялық алғышарттары қарастырылып келді. Осы тақырыпты игеру барысында мынадай **қарама-қайшылықтар** айқындалып отыр: дәстүрлі қоғам тарихына арналған зерттеулер болғанымен тақырыпты игеруде модернизация теориясының қолданылмауы түрінде; Қазақстанның жаңа және қазіргі заманғы тарихын оқытудың оқу-әдістемелік кешенінің болуымен дәстүрлі қоғамның модернизациялануының тарихын оқу – әдістемелік кешенінің болмауы түрінде. Ғылым мен білім саласындағы теориясына қатысты қалыптасқан осы қарама-қайшылықтардың шешімін табу үшін және зерттелу деңгейіне жасалған талдауларға сүйеніп диссертациялық зерттеуіміздің тақырыбын «Дәстүрлі қазақ қоғамы тарихын модернизациялау тарихы» деп таңдадық.

Зерттеу жұмысының нысаны –XVII–XX ғғ. бас кезіндегі қазақ дәстүрлі қоғамының тарихы болып белгіленді. Дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылымдарының тарихи тамыры мен қоғамдық және әлеуметтік даму процесі зерттеудің негізгі мәселесі болып саналады.

Зерттеу жұмысының пәні – Отан тарихының мазмұны негізінен қоғамдағы саяси-әлеуметтік қатынастарды билік құрылымдары ретінде жекелей талдап, оның дәстүрлі қоғамдағы атқарған қызметтерін жүйелеу және жіктеу, қазақ қоғамына тән дара құбылыс ретіндегі этникалық ерекшеліктерін ажырату.

Зерттеудің негізгі мақсаты –дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылымының ерекшеліктері мен сипатын анықтай алатын оқу дағдыларын меңгерту, тарихи таным тәсілдеріне сай дәстүрлі қоғамдағы саяси-әлеуметтік құрылымдардың саяси-рухани процестердегі ықпал-әсеріне ұлттық мүдде тұрғысында баға бере алатын жаңа көзқарас қалыптастыру.

Зерттеу жұмысының міндеттері:

- Дәстүрлі қазақ қоғамы тарихының тарихнамасы мен дереккөздеріне шолу жасап, методологиялық мәселелерін айқындау;
- дәстүрлі қазақ қоғамының құрылымын трансформациялану және деформациялану үдерістері арқылы жіктеу;
- дәстүрлі қазақ қоғамындағы саяси-әлеуметтік және мәдени институттардың қызметін жіктеу;
- дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылымына қатысты білім мазмұнын енгізу үшін педагогикалық эксперимент жүргізу;

- «Дәстүрлі қазақ қоғамының тарихы» таңдау пәнінің оқу-әдістемелік кешенін дайындау және оны оқытуды жетілдіруге байланысты ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу жұмысының хронологиялық шеңбері. Дәстүрлі қоғамның тарихын кезеңдеу, ең алдымен, тарихи процестің логикасын айқындайтын формула. Дәстүрлі қоғамның хронологиясы ауқымды екендігі белгілі. Біз тақырыпқа нақтылық беру мақсатында Қазақ хандығының Ресей империясымен тығыз қарым-қатынасы орныққан XVII–XX ғ. аралығындағы тарихи оқиғалар мен құбылыстарды ғана қарастырамыз.

XVIII ғ. бас кезі мен XXғ. 30-жылдарына дейінгі аралықты қамтиды. Зерттеуіміздің бастапқы кезеңі отарлана бастаған XVIII ғ. алғашқы ширегі болып белгіленсе, XXғ. 20-30 жылдардағы кеңестік ауылшаруашылық реформалары дәстүрлі қоғамның түпкілікті ыдыраған кезеңі ретінде белгіленді. Тақырыпқа нақтылық беру мақсатында дәстүрлі қоғам тарихының осы кезеңі таңдап алынды. Өйткені, қазақ жерінің отарлануы дәстүрлі қоғамның модернизациялауының бастауы ретінде, ал кеңестік биліктің ауылшаруашылық реформалары дәстүрлі қоғамның күйреуіне ықпал етуші фактор ретінде қарастырылады.

Зерттеу тақырыбының деректік негізі. Зерттеу жұмысының деректер базасын жасақтауда тақырыптың өзектілігі, фактілердің ерекшеліктері, жұмыстың хронологиялық ауқымы басты назарда ұсталды. Диссертацияның деректер базасын Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік архиві, Түркістан облыстық мемлекеттік архивының құжаттары зерттеудің алдына қойған мақсаттарына сәйкес кеңінен қолданылды.

Зерттеу базасы. Зерттеудің базасы Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті және М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті болып белгіленді.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

- қоғамдағы саяси-әлеуметтік қатынастарды билік құрылымдары ретінде жекелей талдап, оның дәстүрлі қоғамдағы атқарған қызметтерін жүйелеу және жіктеу,

- қазақ қоғамына тән дара құбылыс ретіндегі этникалық ерекшеліктерін ажыратып, талдау жасау;

- Тарихи процестің саяси-әлеуметтік себеп-салдарларының алдын алу, болжам жасау әдістерін меңгеру бағыттары жүйелеу;

- Қоғамдағы ұлттық мүддені қорғаудағы әрекетіне қатысты қалыптасқан теориялық тұжырымдар зерттеу барысында нақты дәйектер мен деректерді ғылыми тұрғыда талдап, тұжырымдар жасауды басшылыққа алу;

- Тарихи сана мен тарихи танымның соңғы жетістіктері мәселені шынайы бағалауға мүмкіндік беру;

- Дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылымының ерекшеліктеріне талдау жасау арқылы ұлттық мәдени-рухани құндылықтарды қорғаудағы әрекеттеріне баға беру.

Зерттеу жұмысының теориялық және тәжірибелік маңызы: Зерттеу барысында тақырыпқа қатысты қол жеткен нәтижелер мен тұжырымдардың

қолданбалық маңызы –«Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы» курстарының мазмұнында болашақ педагогтардың құзыреттілігі мен біліктілігін қалыптастыруға даярлауға бағытталуымен нақтыланады. Нәтижелер 5B011400 - Тарих мамандығынан басқа мамандықтардың да БББ-на сай мемлекеттік білім беру стандарты негізінде «Дәстүрлі қазақ қоғамының тарихы» пәнінің оқу-әдістемелік кешеніне енгізуге және оқу құралдарын дайындауға қолдануға болады

1) Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті және М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті тарих мамандығы студенттеріне арналып «Дәстүрлі қазақ қоғамының тарихы» атты арнайы методологиялық семинар ұйымдастырылды;

2) «Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы» курстарының мазмұнына енгізуге қатысты дәстүрлі қазақ қоғамының модернизациялануы тарихына арналған қосымша тақырыптар ұсынылды;

3) «Дәстүрлі қазақ қоғамының тарихы» атты таңдау курсының электронды оқулығы дайындалды.

Зерттеу нәтижелерін тарих мамандығынан басқа студенттерге оқытылатын «Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы» пәнінің мазмұнына қолдануға болады.

Зерттеу нәтижелерінің дәлелдігі мен сынақтан өткізу, ендіру. диссертациялық зерттеу жұмысы Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің «Тарих» кафедрасында орындалды. Зерттеу жұмысының қол жеткен негізгі нәтижелер мен жасалған қорытындылары Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған журналдарда 3 Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫ, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1(68), 2021. 40-45 бб.«Дәстүрлі қазақ қоғамын модернизациялау тетіктері», ҚазҰУ Хабаршысы тарих сериясы №3. Алматы, қыркүйек, 2021. 139-151 бб.«Казахское просвещение и некоторые проблемы трансформации традиционного казахского общества», Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1(64), 2020. - 271-277 бб. «Дәстүрлі қазақ қоғамының зерттелуінің методологиялық мәселелер» және республикалық және халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақтардың дәстүрлі мәдениеті мен этноәлеуметтік құрылымын зерттеу контекстіндегі Оңтүстік Қазақстанның этникалық тарихының мәселелері. Республикалық ғылыми-практикалық конференция. 20 мамыр, 2021. («Дәстүрлі қоғамды модернизациялаудың отарлық сипаты», Тараз және Түркі өркениеті Халықаралық ғылыми конференция. 8 қазан. 2021. «Дәстүрлі қазақ қоғамының өзгеруі: этнодеформация және трансформация», «Алтын орданың билік институттары және қазақ қоғамындағы этносаяси процестер» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Түркістан, 2020. 132-138 б.б. «Социальные функции туленгитов в традиционном казахском обществе», The Europe and the Turkic World: Science, Engineering and Technology. - Materials of the V International

Scientific-Practical Conference. Ankara, Turkey, 2020. – P. 50-56 «Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік құрылым», Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Қарасай батырдың 420 жыл толуына орай «Қазақ тарихындағы батырлардың рөлі» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы, 2018.-56-60 бб.«Телқожа батыр – түркі халықтарына ортақ күрескер», «Узбекали Жанибековские чтения-2019» по теме «Семь граней Великой степи», Туркестан, 8 апрель 2019 г. «Қазақ дәстүрлі қоғамы тарихының тарихнамасы», республикалық ғылыми-практикалық конференция. «Дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылымы» – Тараз - 2023. Б.349-351 ») және SCOPUS базасына енетін басылымда«Transformation of Traditional Kazakh Society. Migration Letters 29 September 2022.) жарияланды. Барлығы – 11 мақала. Жоғары оқу орындарының гуманитарлық мамандықтарының білім беру бағдарламаларына арналған «Дәстүрлі қазақ қоғамының тарихы» таңдау пәнінің оқу-әдістемелік кешені сыннан өтті, осы атпен электронда оқулық дайындалды.

Зерттеу жұмысының құрылымы: Диссертациялық жұмыстың құрылымы анықтамалардан, белгілеулер мен қысқартулардан, кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады. Жалпы көлемі 143бет.